

आर्य संस्कृतिमा उपनयन संस्कार

सुशीलकुमार अधिकारी (विद्यावारिधि)
उपप्राध्यापक, संस्कृति
महेन्द्र मोरङ आदर्श बहुमुखी क्याम्पस, विराटनगर
Email: sushil.adhikari23958@gmail.com

Submission: 11/02/2023

Revision: 20/03/2023

Acceptance: 20/04/2023

लेखसार

संस्कृत शब्दको परिस्कृत एवं परिमार्जित संस्कारहरूको समभावका रूपमा संस्कृति शब्द व्यवहृत, प्रयोग र प्रचलनमा रहेको छ । संस्कारले शुद्धिक्रिया जसमा मानिसका चारित्रिक अवगुण, कमी कमजोरीहरूलाई हटाई परिष्कार गर्ने काम एवं मानिस जैविक प्राणी भएकाले यसलाई सामाजिक प्राणी बनाउनमा योगदान दिने तत्वहरूको अर्थ संवहन गरेको हुन्छ । समाजको मानसक्रिया सम्बद्ध सम्पूर्ण तत्वहरूको समग्र रूप नै संस्कृतिका रूपमा परिभाषित रहेको छ । प्राणी जगतमा सर्वश्रेष्ठ प्राणी मानवले आफूलाई पूर्ण रूपमा विकसित गरिसकेपछि आफूलाई व्यवस्थित र आदर्शवान बनाउनका लागि विभिन्न किसिमका विधिविधानयुक्त क्रिया-कलापमा आबद्ध गराएको हो । उपनयन संस्कार आर्य समुदायका लागि मानव वा व्यक्तिलाई सम्पूर्ण सांस्कृतिक कार्यका लागि योग्य तुल्याउने महत्त्वपूर्ण संस्कारका रूपमा रहेको छ । यो संस्कार बटुकलाई तयारी अवस्थामा राखी पिता, गुरु, आचार्य वा पण्डितको संलग्नता र उनीहरूको निर्देशनमा सम्पन्नगर्ने विधान रहेको छ । प्रारम्भमा उपनयन संस्कार अत्यन्त साधारण तरिकाबाट सम्पन्न गर्ने गरिन्थ्यो । त्यतिबेला वेद अध्ययनको लागि तयार हुने र पछिल्लो पिँढीलाई अध्ययन अगाडि बढाउन पिताले नै गुरुको भूमिका निर्वाह गर्ने गर्दथे । ब्राह्मण बटुकलाई वेदपठनको दीक्षा दिने मार्गप्रसस्त गर्न सञ्चालन गरिने उपनयन संस्कारमा मूलभूत रूपमा वैदिक विधानका माध्यमबाट यज्ञ सम्पन्न गर्ने विधान रहेको छ । यस लेखमा उपनयन संस्कार अन्तर्गत गरिने मूलभूत उपसंस्कारका रूपमा आउने मण्डप निर्माण, कर्ता र कर्ताका अभिभावकका बीचको सहभोज, वैदिक विधान अनुसारको स्नान, कौपिन, लगौंटी, यज्ञोपवित, ओजिन धारण, दण्डदान विधि र मन्त्रदानका कार्यक्रम सम्पन्न गर्ने क्रममा बीचबीचमा विभिन्न प्रतीकात्मक कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्ने प्रावधान रहेको छ । यसका अतिरिक्त कर्ता अर्थात् बटुकलाई भिक्षादान, मन्त्रदान र त्रिरात्रव्रत जस्ता कार्यलाई आर्य संस्कार प्रदत्त वैदिक विधानका आधारमा सम्पन्न हुने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : संस्कृति, सांस्कृतिकता, जनै, वैदिक कार्य, उपनयन, शुद्धिक्रिया आदि ।

१. विषयपरिचय

संस्कारलाई बृहत् संस्कृतिको अंश मानिएको छ । संस्कृत शब्दबाट संस्कृति बन्दछ । संस्कृत शब्दको अर्थ परिष्कृत हुन्छ । अर्को शब्दमा शुद्ध गरिएको अर्थमा बुझिन्छ । संस्कृतलाई परिष्कृत एवं परिमार्जित संस्कारहरूको समभाव नै संस्कृति हो । संस्कारको अर्थ शुद्धिक्रिया मानिसका चारित्रिक अवगुण, दोष कमीकमजोरीहरूलाई हटाई परिष्कार गर्ने काम हो मानिस जैविक प्राणी भएकाले यसलाई सामाजिक प्राणी बनाउनमा जति पनि तत्वहरूको योगदान हुन्छ ती सबै तत्वहरूको समग्र रूप नै संस्कृतिका रूपमा परिभाषित रहेका छन् । समग्रमा भन्दा संस्कृति मानिसले समाजको सदस्यका रूपमा आर्जन गरेका ती सम्पूर्ण कुराहरूको योग हो जस्मा ज्ञान, विश्वास, मुल्य मान्यता, भाषा, कानुन, प्रथा आदि कुराहरूको । समावेश भएको हुन्छ । यी सबै मानिसको मस्तिष्कको उपज मानिएका छन् । मानव संस्कृतिभित्र उसका चालचलन, रीतिरिवाज धर्म, पेशा, आनीबानी, लवाइखुवाइ, भेषभूषा,

भाषा, विश्वास आदि सबै पक्षहरू सामेल भएका हुन्छन् (राकेश: २०६१ पृ. ११) । पवित्र आचरणमा रहेर रिस, राग, द्वेष, मोह आदिबाट अलग भई राम्रो कुरा सोच्ने सम्भन्ने र शुद्ध निर्मल भावनाद्वारा सामाजिक जीवनयापन गर्ने मनुष्य जातिको फल अर्थात् सन्तानहरू अवश्य नै उन्नतीशील र विवेकशील, विद्वान, गुणी, निरोगी बलशाली एवं दीर्घजीवी हुन्छन् भन्ने प्राचीन ऋषिमुनिहरूको विश्वास रहेको थियो । यसकारण प्राचीन समयदेखि नै मानवको जीवनपद्धतिलाई एउटा निश्चित बाटोमा हिंडाउने संगठनहरू बने, नीतिनियमका व्यवस्था गरिए । जन्मभन्दा पहिलादेखि नै गर्नुपर्ने नियमहरूको तर्जुमा गरियो र सामाजिक जीवन बिताउने व्यक्तिलाई नियमबद्ध गरियो । वेद विद्याको अध्ययन पवित्र आचरण संयमपूर्ण जीवन बिताउने साधना, इन्द्रियलाई जित्नसक्ने सामर्थ्य आर्जन गर्नु र जीवनका यौवनावस्थाका बेलामा आउने उशुद्धि विचार, कामवासना, अहम् एवं उद्दण्ड प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गर्न आवश्यक पर्ने विधिविधान स्वरूप विभिन्न संस्कारहरूको विकास गरिएको हो (कोइराला २०५२ पृ. ९२-९४) ।

२. समस्याकथन

प्रस्तुत लेख नेपाली समाजमा अधिकतर आर्य समुदायको मुख्य कर्मका रूपमा रहेको तथा करिब सम्पूर्ण आर्यअन्तर्गतका ब्राह्मण तथा क्षेत्री जातिले अवलम्बन गर्ने अनिवार्य साँस्कृतिक कर्म उपनयन संस्कारसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस आलेखमा उपर्युक्त विषयसँग सम्बन्धित भएर आउने आर्य संस्कृतिभित्रको उपनयन संस्कारको सान्दर्भिकता र औचित्यसँग सम्बन्धित समस्यामा आधारित रहेको छ । उपनयन नेपाली समाजमा हिन्दू आर्यअन्तर्गत ब्रह्मण क्षेत्री समुदायले अवलम्बन गर्ने मुख्यसंस्कारका रूपमा रहेको विषय निम्नलिखित शोधप्रश्नका आधारमा भएको छ :

क) संस्कार सम्पन्न गर्ने अपनाइने विधिविधान केकस्तो छ ?

ख) उपनयन संस्कारको प्रयोजन के हो ?

यस आलेखमा आर्य संस्कृतिअन्तर्गत ब्रह्मण क्षेत्री संस्कृतिमा उपनयन संस्कारको सान्दर्भिकता र औचित्यसँग सम्बन्धित समस्यामा आधारित भएर आएको यस विषयमा भएका अध्ययनसँगको विमर्शबाट उपयुक्त निष्कर्ष निकाल्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

३. अध्ययनविधि र पूर्वकार्य

प्रस्तुत लेखका लागि गुणात्मक अनुसन्धान विधि अवलम्बन भएको छ भने सामग्री पुस्तकालयीय विधिबाट सङ्कलन गरिएको छ । सामग्रीको विश्लेषणका लागि संस्कृतिको अध्ययनअन्तर्गत परम्परागत संस्कृतिभित्रका संस्कार विषयक संस्कृतिका आधारभूत पक्षका आधारमा नेपाली मूल आर्य संस्कृतिभित्र पर्ने उपनयन संस्कारको प्रचलन र यसमा अवशिष्ट साँस्कृतिकतालाई आधार मानिएको छ । सामग्री सङ्कलनपश्चात् प्राप्त सामग्रीलाई विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । उपनयन संस्कार हिन्दू तागाधारी मानव समुदायको संस्कृतिको अंश महत्वपूर्ण संस्कार उपनयन (ब्रतबन्ध) संस्कारका बारेमा बृहद रूपमा चर्चा गरी लेखिएको पुस्तक "धर्मशास्त्रकाइतिहास" भाग-१ हो । डा. पाण्डुरंग वामन काँणेद्वारा लिखित र अर्जुन चौवे काश्यपद्वारा अनुवाद गरिएको यो ग्रन्थ प्रथम खण्ड इ.सं. १९६३ मा उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान, लखनउ, भारतबाट प्रकाशित गरिएको हो । यस ग्रन्थमा विभिन्न ग्रहसूत्रको उल्लेख गर्दै उपनयन संस्कारका बारेमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ । हिन्दी भाषामै लेखिएको डा. जयशंकर मिश्रको "प्राचीन भारतका सामाजिक इतिहास" नामक पुस्तकमा पनि उपनयन संस्कारका बारेमा विस्तारपूर्वक चर्चा गरिएको छ । इ.सं. १९७४ मा बिहार हिन्दीग्रन्थ अकादमी पटना, भारतबाट प्रकाशित पुस्तकमा उपनयन संस्कार लगायत अन्य संस्कारहरूको बारेमा चर्चा गरिए तापनि उपनयन संस्कारलाई विस्तार पूर्ण चर्चा गरिएको छ । हिन्दी भाषामा नै लेखिएको सम्पूर्ण हिन्दू संस्कारको बारेमा जानकारी दिने बृहत् पुस्तक डा. राजवली पाण्डेयद्वारा लेखिएको "हिन्दू संस्कार" नामक पुस्तक हो । इ.सं. १९९५ मा पाँचौँ संस्करणको रूपमा चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, भारतद्वारा प्रकाशित यस पुस्तकमा संस्कारहरूको उपादेयता, आवश्यकता र अनिवार्यताका सम्बन्धमा सबै संस्कारहरूको सविस्तार व्याख्या गरिएको छ । नेपाली हिन्दू तागाधारी

समुदायले पालना गर्ने उपनयन संस्कार सम्पूर्णविधि र प्रक्रियाहरूको एकमुष्ट जानकारी दिने पुस्तक प. कृष्णप्रसाद भट्टराईद्वारा लिखित “व्रतवन्धपद्धति” हो। नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान संस्कृति विभागद्वारा वि.सं. २०३० सालमा प्रकाशित उक्त पुस्तकमा चुडाकर्म, उपनयन, वेदारम्भ, समावर्तन शीर्षकमा यी संस्कारहरूको सविस्तार चर्चा गरिएको छ। २८७ पृष्ठमा समेटिएको यस पुस्तकबाट उपनयन संस्कारका सम्पूर्ण विधिविधानहरूको जानकारी पाइन्छ। साभा प्रकाशन काठमाडौँद्वारा २०५० सालमा दोस्रो संस्करणको रूपमा प्रकाशित बासु बरालद्वारा लिखित “हिन्दू सामाजिक संगठनको प्राकप” नामक पुस्तकमा पनि उपनयन संस्कारका बारेमा चर्चा गरिएको छ। गणेश क्षेत्री र सोमप्रसाद खतिवडाद्वारा (२०५४) सालमा प्रकाशित “हिन्दू धर्म र समाज” नामक पुस्तकमा पनि हिन्दू तागाधारीहरूले मनाउने “उपनयन” संस्कारका बारेमा चर्चा गरिएको छ। यसै गरी प्रेमकुमार खत्रीद्वारा लिखित “नेपालको सामाजिक इतिहास र धार्मिक मतहरू” (२०४९, दोस्रो संस्करण) र नेपालका धार्मिक मत र सामाजिक संरचना (वि.सं. २०५६) नामक पुस्तकमा उपनयन संस्कारका बारेमा चर्चा गरिएको छ। हिन्दू संस्कार, धर्म र संस्कृतिका बारेमा चर्चा गर्दै उपनयन संस्कारसमेतका बारेमा चर्चा गर्ने पुस्तकहरूमा कूलचन्द्र कोइरालाको (वि.सं. २०५२) “धर्म संस्कृति र परम्परा” साफल्य आमात्यको (२०५४) “राजसत्ता र नेपाली संस्कृति” रामदयाल राकेश (२०६१) “मैथिली लोकसंस्कृति” जगदीशचन्द्र रेग्मीका “लिच्छविसंस्कृति” (२०२६) र “प्राचीन नेपाली संस्कृति” (२०५०) पनि उल्लेखनीय पुस्तक हुन्।

४. सामग्री विश्लेषण : प्राप्ति र छलफल

संस्कृति संस्कृत भाषाबाट आएको तत्सम शब्द हो। परम्परागत मूल्य र मान्यताले स्थापित गरेका समसामयिक मानवीय आचरण र व्यवहारसँग कसरी जोडिएर आई मानवीय जीवनपद्धतिलाई परिष्कृत र परिमार्जित गरी अनुशासित जीवन पद्धतितर्फ डोहोऱ्याउँछन् भन्ने विषयको प्रतिनिधित्व संस्कृतिले गरेको छ। संस्कृति समसामयिक अवस्थामा व्यक्ति र समुदायको पहिचानको आधारका रूपमा पनि व्यवहृत र परिभाषित रहेको छ। मानवीय सभ्यतासँग जोडिएर आउने भौतिक, अभौतिक पक्षको संश्लेषित पक्ष र त्यसले निर्देशित गर्ने अनुशासित र व्यवस्थित जीवनपद्धतिलाई संस्कृतिअन्तर्गत राखिन्छ, जसले बृहत्तर मानव समुदायको आस्था र पहिचानलाई आफ्नो दायरामा समेटेको हुन्छ (अधिकारी, २०७४ पृ. १०)। संस्कृति वैयक्तिक वस्तु नभई भावनात्मक रूपमा जोडिएका समुदायका सदस्य र तिनले गर्ने सामाजिक व्यवहारबाट निसिद्ध वस्तुका रूपमा समाजले ग्रहण गरेको विधि वा पद्धतिको नियमित व्यवस्थाका रूपमा समाजमा अवशिष्ट रहेको हुन्छ (रेग्मी, २०५० पृ. १३)। संस्कृति भौतिक वस्तु नभई अभौतिक वस्तु हो जसले समुदायलाई भावनात्मक र क्रियात्मक दुवै दृष्टिकोणले समाजमा एकत्वपूर्ण परिस्थितिको निर्माण गर्न अहम् भूमिका खेलेको हुन्छ। मानव सभ्यताको विकासको शिलशिलासँगै समाजलाई व्यवस्थित गर्न र सामाजिक गतिविधिको व्यवस्थापनका लागि सचेत र असचेत रूपमा निर्मित सामाजिक व्यवहार र ती व्यवहारबाट निर्देशित रही जीवनपद्धतिको सञ्चालन गर्ने एकभाषी समुदायको सामाजिक अवस्थालाई संस्कृति मानिन्छ (भाटिया, फ्लावरडचु र रोडनी, सन् २००८, पृ. ५)। संस्कृति समुदायले असचेत रूपमा अवलम्बन गरी त्यसैका सापेक्षमा जीवन सञ्चालन गर्ने पद्धतिका रूपमा समाजमा स्थापित रहेको हुन्छ, जुन कतिपय अवस्थामा भाषा र कतिपय अवस्थामा सामाजिक व्यवहारबाट निश्चुत रहेको हुन्छ (भाटिया, सन् २००८, पृ. २९)। समाज विकासको सुदीर्घ परम्परामा मान्छेले देखेको, भोगेको र अनुभव गरेको जीवनपद्धति र मान्छेलाई निश्चित अनुशासन र अपनत्वको विकास गर्न अभिप्ररित गर्ने प्रमुख माध्यमका रूपमा संस्कृतिको निर्माण र प्रचलन अनादिकालदेखि वर्तमानसम्म निरन्तर प्रवाहित रहेको छ। संस्कृतिको बृहत्तर क्षेत्रभित्र समग्र मानवीय क्रियाकलाप र चेतनाको विकसित र विस्तारित रहेको हुन्छ। मानव जीवनको सूत्रधारका रूपमा रहने संस्कृतिले कुनै पनि राष्ट्र, राष्ट्रियता, धर्म, साहित्य, सङ्गीत, कला, आचार/व्यवहार, बौद्धिकता जस्ता संज्ञानलाई पुस्तौँपुस्ता हस्तान्तरण गरी समाजलाई निश्चित अनुशासनमा बाँध्ने भावात्मक विषय रहेको छ। समाजका विविध

विषय र प्रचलनमा एकत्व सिर्जना गरी समाजको गतिशील र विकसित पद्धतिलाई निरन्तरता दिन यसले अहम् भूमिका खेलेको हुन्छ ।

कुनै पनि मानव समुदायले पालना गर्दै आइरहेको कुनै पनि संस्कार उसको संस्कृतिभित्रको एउटा अंशको रूपमा रहेको हुन्छ । अर्थात् मानव समुदायले आफ्नो संस्कृतिभित्र त्यस्ता धेरै संस्कारहरू बोकेर हिडेको हुन्छ, जसले त्यो मानव समुदायको सम्पूर्ण संस्कृतिको निर्माण भएका छन् । विज्ञानवादी मतले पृथ्वीमा मानव जातिको उत्पत्ति क्रमिक रूपमा विकास हुँदै आजको अवस्थासम्म आइपुगेको हो । उनीहरूका अनुसार आज मानव जुन रूपमा पृथ्वीमा उपस्थित छ, त्यति विकसित रूप हजारौं वर्ष अगाडि उसको थिएन । मानव क्रमिक रूपमा विकसित हुँदै आजको अवस्थामा आइपुगेको हो । आजको अवस्थासम्म आइपुग्न उसले धेरै यत्न-प्रयत्नहरू गरेको थियो । हुंगाको हतियार बनाउनेदेखि शुरू भएर आगोको प्रयोग गर्दै एकै स्थानमा बसोबास गर्नेदेखि लिएर खेतीपातीको शुरूवात गर्ने जस्तो आश्चर्यजनक रूपमा आफूलाई विकसित गर्दै मानवले आजको, अवस्था हासिल गरेको हो । विकासक्रमको यो यात्राको गति फरक फरक महादेशमा फरक-फरकहुन सक्दछ, जसबाट मानव गतिमा पनि शैली र फरक अस्तित्व देखा पर्न गयो । फरक-फरक भौगोलिक आवस्थाले फरक-फरक आवश्यकता जन्माउँदै गयो । आवश्यकता अनुरूपको आविष्कारले फरक व्यवहारहरू पनि विकसित हुँदै आए । जसका कारण फरक संस्कृति र फरक दृष्टिकोण आदिको विकास हुनपुग्यो । भौगोलिक विविधता, भौगोलिक दूरी र उपलब्धताका कारणले पनि आफ्नो स्थानानुरूप विकासको स्वरूप निर्धारण हुँदै आयो ।

प्राणीहरूमा सबैभन्दा सचेत र विकासवादी क्षमता हुनु मानवजातिको सर्वोत्कृष्ट गुण हो । मानव जहिले पनि सिकेर कुनै कुरा जान्दछ । उसका अंगप्रत्यंगले जहिले पनि सिकने लालसा राखिरहेका हुन्छन् । जन्म हुनासाथ खानाको माग स्वरूप रूनेदेखि लिएर भोक लाग्दो र विरामी पर्दा रूने कराउने कार्य गरेर मानिसले प्राणीहरूमा आफूलाई फरककिसिमको प्राणीमा आफ्नो उपस्थिति दर्शाउँछ । त्यसपछि समय बित्दै जाँदा क्रमशः सुताइको अवस्थामा परिवर्तन गर्ने क्रममा कोल्टे फर्किनेदेखि शुरू भएर बस्न र हिड्न प्रयास गर्दछ र प्रयासकै फलस्वरूप त्यसमा सफलता पाउँछ, अनि बोल्न थाल्दछ, यसरी बोल्न थालेपछि नै उसले आफूलाई अरूबाट अलग बनाउँदै लान्छ र आफ्नो फरक व्यक्तित्व विकास (निर्माण) गर्दछ । यसरी कुनै पनि मानव समुदायले विकास गर्दै आफ्नो फरक संस्कृतिको विकास (निर्माण) गरेको हुन्छ । त्यसकारण पृथ्वीमा अस्तित्वमा रहेका सबै मानव समुदायको फरक अस्तित्व र संस्कृति विकास (निर्माण) भएको हो ।

प्राणी जगतमा सर्वश्रेष्ठ प्राणी मानवले आफूलाई पूर्ण रूपमा विकसित गरिसकेपछि आफूलाई व्यवस्थित र आदर्शवान बनाउनका लागि विभिन्न किसिमका विधिविधानयुक्त क्रियाकलापमा आवद्ध गराउन थाल्यो । मानव हुनुको सार्थकता प्रष्ट्याउन र सामाजिक प्राणीको पहिचान निर्माण गर्नका लागि उसले आफ्नो वरिपरिको वातावरणलाई पनि व्यवस्थित र सूत्रबद्ध गर्दै लान थाल्यो । ठूलो सङ्ख्यामा समाज निर्माण भइसकेपछि त्यहाँभित्र कुनै पनि किसिमका विश्रुद्धखलाताहरू नआओस् र आदर्शमय चरित्रवान समाज निर्माण गर्ने हेतूले मान्छेले विभिन्न प्रपञ्चहरूको रचना गर्न थाल्यो । समाजलाई व्यवस्थित र संगठित रूपले संचालन गर्न विभिन्न विधि र व्यवस्थाहरूको परिकल्पना गर्न थाल्यो । परिवार निर्माण र यौनजन्य क्रियाकलापलाई व्यवस्थित र निर्देशित गर्नका लागि एकअर्कामा (महिला/पुरुष) विवाह गर्नुपर्ने एउटा संस्कारको व्यवस्था गरियो । समाजमा यौनका कारणले हुने समस्या निराकरण हेतू विवाहको प्रचलनको प्रदुर्भावले यौन क्रियाकलापलाई नियन्त्रित र व्यवस्थित गर्न मद्दत पुग्यो । विवाह संस्कारबाट प्राप्त मनोक्त र ध्यवरणात मनोबल र व्यवहारिक जीवनलाई व्यवस्थित बनाउन पाएको होसलाले मानवले आफूलाई अभै परिष्कृत बनाउन अन्य क्रियाकलापहरू अपनाउन थाल्यो, जसमा व्यक्तिको स्थान सर्वोपरि मानेर व्यक्तिगत जीवनलाई उजिल्याउने दिशामा मानव अग्रसर हुनथाल्यो ।

समाज र परिवार व्यवस्थित गर्दै मानवले समाज र परिवारमा आवद्ध त्यस्ता प्रत्येक व्यक्तिका लागि पनि गर्ने वा निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व र कर्तव्यहरूको व्यवस्था गरियो । व्यक्ति आफू सुसंस्कृत र व्यवस्थित भए मात्र

पूरे परिवार र समाज पनि सुसंस्कृत र व्यवस्थित हुन्छ भन्ने मान्यताका आधारमा परिवार र समाजको निर्माण पश्चात व्यक्तिपिच्छे त्यस्ता आचरण र व्यवहारहरू निर्धारण गरियो, जसबाट व्यक्ति, परिवार र समाजप्रति निष्ठापूर्वक संलग्न भएर आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न सक्षम होस् । लडाईंमा जाँदा हातहतियारयुक्त भएर जानुपर्ने जस्तै परिवार र समाजको योग्य सदस्य हुनाका लागि व्यक्तिलाई प्रशिक्षित र दीक्षित बनाएर प्रस्तुत गर्नुपर्ने विधिविधानको परिकल्पना गरियो । मानिसको उमेर र अवस्थाअनुसार गर्नुपर्ने त्यस्ता कर्तव्य र विधिविधानहरूको परिकल्पनाले कालान्तरमा विभिन्न “संस्कार”हरूको निर्माण हुनुपुग्यो । परिवार र समाजको सम्पूर्ण दायित्व निर्वाह गर्नका लागि सक्षम बनाउने उद्देश्यले यस्ता विभिन्न गतिविधिहरू गर्न थालियो जसमा संलग्न भएर एउटा पुरुषले आफूलाई भावी जीवनमा आइपर्ने समस्या निराकरण गर्ने मार्ग प्रशस्त होस् वा भेट्टाओस् । त्यस्तै समाजप्रतिको उत्तरदायित्व र परिवारप्रतिको कर्तव्य निर्वाह गर्नका लागि सक्षम बनाउने उद्देश्यले यस्ता विभिन्न किसिमका आचरणहरू अनिवार्य रूपमा लागु गर्नुपर्ने वा पालना गर्नुपर्ने अनिवार्यताका कारणबाट विभिन्न किसिमका “संस्कार”हरूको जन्म हुनुपुग्यो ।

“संस्कृति” निर्माणको चेतना वा चेतले कुनै पनि मानव समुदायलाई अन्य प्राणीभन्दा सर्वश्रेष्ठ र फरक अस्तित्व प्रदान गरेको हो । त्यसका साथै संस्कृतिक विविधताले पनि मानवजाति उन्नत प्राणीभित्र पर्दछ भन्ने प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ । यस्तो सांस्कृतिक विविधता विभिन्न संस्कारहरूको विकासका कारणले उत्पन्न हुन्छ, विकसित हुन्छ । अर्थात् विभिन्न संस्कारहरूको सामूहिक प्रतिनिधित्व त्यस्तो मानव समुदायको संस्कृतिले गर्दछ । अर्को अर्थमा धेरैवटा संस्कारयुक्त एउटा सांस्कृतिको निर्माण भएको हुन्छ । एउटै संस्कृतिक समुदायभित्र धेरैवटा संस्कार र परम्पराहरू सन्निहित भएका हुन्छन् । समग्रमा भन्नुपर्दा “संस्कारहरूको योग संस्कृति हो” । मानव समुदायले आफ्नो छुट्टै अस्तित्व र पहिचान स्थापनाका लागि गरेको लामो प्रयत्नको परिणामस्वरूप केही स्थायी व्यवहारहरूको जन्म हुन्छ जुन संस्कारका रूपमा विकसित हुनुपुग्दछ र यिनै संस्कारहरूको समग्र योग (जोड)ले त्यस्तो मानव समुदायको संस्कृतिको निर्माण हुनुपुग्दछ । यसप्रकार भाषाको आविष्कार र लिपिको प्रयोगपछि, समाज र व्यक्तिलाई व्यवस्थित गर्न व्यवस्था गरिएका व्यवहारहरूलाई मानिसले लिपिबद्ध गरी आफूलाई सुसंस्कृत र व्यवस्थित बनाउँदै लग्यो ।

४.१ संस्कार सम्पन्न गर्ने अपनाइने विधिविधानहरू

मण्डपनिर्माण

यो संस्कारको आयोजना गर्नका लागि घर आँगनमा वा आयोजना स्थलमा होम आदि गर्नका लागि मण्डप तयार गरिएको हुन्छ । जसमा पौराणिक विधिविधानद्वारा यस्तो मण्डप तयार गरिएको हुन्छ । बालकलाई मुख्य संस्कार सम्पन्न गर्ने दिनभन्दा अगाडि नै तयारी स्वरूप शरीरमा वेसार (हर्दी)को लेप लगाई केशको एकभागमा चाँदी अंगुठी लगाई रातभरि मौन भई रात बिताउनु पर्ने नियम निर्धारित गरिएको हुन्छ ।

सहभोज

यो उपनयन संस्कार आयोजना हुने मुख्य दिन बालकले प्रातःकालमै आफ्नी आमासँग बसेर भोजन गर्नुपर्ने विधान रहेको छ । यस दिन आफ्नी मातासँग बसेर भोजन गर्नुपर्ने विधानलाई मातासँग जोडिएको ममतापूर्ण सप्रबन्धलाई दर्शनिक दृष्टिले व्याख्या गर्न खोजिएको देखिन्छ । किनकी यो संस्कार सम्पन्न भएपश्चात धेरै लामो समयसम्म वा सम्भवत कहिले पनि आमासँग बसेर भोजन गर्न नपाइने अवस्थाको कल्पनाले यस दिनलाई अत्यन्त भावुक क्षणको रूपमा व्याख्या गरिएको छ । यो संस्कार सम्पन्न भएपश्चात बालक आफ्ना मातापिता र आफन्तलगायत साथीसँग सबैलाई छाडेर गुरुकुलका लागि प्रस्थान गर्नु पर्ने भएकाले मातासँग बसेर भोजन गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । यस दिनपश्चात बालकको अनियमित जीवनको अन्त्य हुने र उसले आफ्नो आगामी दायित्व स्मरण गर्दै व्यवस्थित जीवन शुरू गर्नुपर्ने भएकाले यस दिनलाई महत्त्वपूर्ण मानिएको हो ।

स्नान

हिन्दू समाजमा कुनै पनि धार्मिक-सांस्कृतिक कार्यक्रमको आयोजनापूर्व आयोजक वा कर्ताले स्नान गरी शुद्ध हुनुपर्ने अनिवार्यता गरिएको छ । उपनयन संस्कार सम्पन्न हुने दिन भोजन पश्चात बालकका मातापिताले बालकलाई अग्निप्रज्वलित मण्डपका समीप लिएर जान्छन् । त्यसपछि बालकको केश मुण्डन गरी शुद्ध जलले स्नान गरिएको हुन्छ ।

कौपिन (लगौटी) धारण

उपनयन संस्कार सम्पन्न गर्ने क्रममा बालकलाई दुईप्रकारका वस्त्रहरू धारण गर्नुपर्ने विधान रहेको थियो । शरीरको माथिल्लो भाग र तल्लो भागमा अलगअलग वस्त्र तोकिएको थियो । यस्तो वस्त्र कस्तो हुने सम्बन्धमा विभिन्न शास्त्रमाअलगअलग धारणा रहेको बताइए तापनि सबै वर्णका लागि भेडाको छाला वा कम्बल शरीरको माथिल्लो भाग ढाक्नका लागि विकल्पका रूपमा व्यवस्था गरिएको थियो । (काँणे, सन् १९९२, पृ. २१३) उपनयन संस्कारको क्रममा स्नान कार्यको समाप्ति पश्चात बालकलाई आफ्नो तल्लो भागको गोप्य अङ्ग छोप्नका लागि कौपिन (लगौटी) लगाउन दिइएको हुन्छ । मुण्डन र स्नान पश्चात शुद्ध भई आचार्य वा गुरूका समीपमा उपस्थित भएर “म यहाँ ब्रह्मचार्यका लागि आएको हुँ । म ब्रह्मचारी बन्न चाहान्छु” भनेपछि आचार्य वा गुरूले मन्त्रका साथ वस्त्र प्रदान गर्दथे । धार्मिक कृत्य सम्पन्न गर्नका लागि बालकले (व्यक्ति) उत्तरीय (शरीरको माथिल्लो भाग ढाक्ने वस्तु) धारण गर्नुपर्ने हुन्थ्यो । यस्तो उत्तरीय मृगको छालाको हुने गर्दछ, किनभने मृग छाला आध्यात्मिक वा बौद्धिक सर्वोच्चताको, प्रतीकहुने बताइएको छ (पाण्डेय, सन् १९९५, पृ. १६७) ।

मेखला (कन्दनी, डोरी, करधनी)

कौपिन अर्थात लगौटीलाई मजबूतीले बाँध्नका लागि मेखला धारण गर्नुपर्ने विधान रहेको थियो । यस्तो मेखला आचार्यले बालकको कम्मरको चारैतिर मन्त्रोच्चारणका साथ बाँधिदिने परम्पराले प्रतीकात्मक अर्थ बोकेका कारण मेखला धारणा गर्नुपर्ने अनिवार्य मानिएको थियो । तीन डोरीयुक्त मेखलामा तीनवेद निहित रहने विश्वास लिइएको हुन्छ । यो मेखला पनि भिन्न जातिका लागि भिन्नभिन्न पदार्थबाट निर्माण गरिनुपर्ने बताइएको छ (पाण्डेय, ऐजन, पृ. १६९) ।

यज्ञोपवित्त (जनै)धारण

कम्मरमा मेखला(कन्दनी) धारण पश्चात बालकलाई यज्ञोपवित्त दिइन्थ्यो, जुन उपनयन संस्कारको महत्त्वपूर्ण अङ्ग रहेको थियो । शास्त्रीय नियमानुसार ब्राह्मणलाई कपासको, क्षेत्रीलाई सनको र वैश्यलाई भेडाको उनको जनै लगाइ दिनुपर्ने बताइएको भए तापनि सबैलाई विकल्पको रूपमा कपासको यज्ञोपवित्त धारण गर्न हुने बताइएको छ । यसैगरी ब्राम्हणले सेतो रङ्गको, क्षेत्रीयले रातो रङ्गको र वैश्यले पहेलो रङ्गको यज्ञोपवित्त धारणा गर्नुपर्ने बताइएको छ । जनैलाई रङ्गको आधारमा धारण गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई संकेतिक अर्थात जातिय चरित्र र विशिष्टताको संकेतको रूपमा लिइएको छ । यसरी धारण गर्ने यज्ञोपवित्तलाई ब्राह्मण कन्याद्वारा कातिएको कपासद्वारा बनाइने गरिएको छ । यज्ञोपवित्तको लम्बाई पनिनिर्धारण गरिएको हुन्छ ।

जनैको लम्बाइ एउटा मान्छेको चार औलाको चौडाइको ९६ गुणालामो हुनुपर्ने बताइएको छ । जनै धारण गर्नुपर्ने समयमागुरूद्वारा आवश्यकमन्त्रउच्चारण गरी बालकको आयु, बल तथा तेज वृद्धि होस् भन्नेकामना गरिएको हुन्छ । ब्रह्मचारी बालकलाई एउटा मात्रजनै धारण गर्नुपर्ने बताइए पनि गृहस्थीलाई दुईवटा एउटा आफ्नालागि र अर्को पत्नीकालागि धारण गर्नुपर्ने र यस्तो यज्ञोपवित्त (जनै) बायाँ काँधबाट दायाँतिर भुण्डिने गरी धारण गर्नुपर्ने विधानरहेको छ (पाण्डेय : ऐजन, पृ. १७१) यज्ञोपवित्तअर्थात जनैका तीनवटा डोराले सत्व, रज र तम गुणको प्रतिनिधित्व गर्ने हुनाले तीनडोरे जनै धारणगर्नुपर्ने बताइएको छ, साथै यी तीन डोराले ऋषिऋण, देवऋण र पितृऋणको पनि स्मरण गराउने बताइएको छ (मिश्र, सन् २००१, पृ. २९५) ।

अजिन (मृगचर्म = मृगको छाला)

उपनयन संस्कार सम्पन्न गर्ने क्रममा बालकलाई शरीर ढाक्नका लागि पशुको छाला धारण गर्नुपर्ने बताइएको छ । मानव जातिले आफ्नो विकास क्रममा शारीरिक नग्नता ढाक्नका लागि सर्वप्रथम प्रयोग गरेको वस्तुको रूपमा उपनयनसंस्कार क्रियामा पनि यसरी पशुको छाला शरीर ढाक्ने प्रयोजनका लागि दिइने गरिएको पाइन्छ । यस्तो छाला प्रायःगरी मृगको हुने गर्दथ्यो । तर कालान्तरमा कपास आदिको प्रयोग बढ्न थालेपछि यसरी प्रदान गरिने मृगचर्म बस्ने प्रयोजनका लागि अर्थात् भूँइमा बस्दा ओछ्याउने साधनका रूपमा प्रयोगमा ल्याउन थालियो । मृग चर्म बौद्धिता र आध्यात्मिक सर्वोच्चताको प्रतीकको रूपमा मानिएको हुनाले उपनयन संस्कारका लागि यसलाई आवश्यक र अपरिहार्य मानिएको छ ।

दण्ड (लाठी, लट्टी, लौरो)

उपनयन संस्कारमा मृगचर्म सँगसँगै दण्ड अथवा लौरो प्रदान गरिन्थ्यो (मिश्र, ऐजेन, ऐजन) यसरी प्रदान गरिएको दण्ड वा लौरो कुनै पनि लामो यात्रा र कठिन बाटाको लागि सहायकसिद्ध हुने र यसको प्रयोगको आवश्यकता महसुस गराउने उद्देश्यबाट प्रेरित रहेको बुझ्न सकिन्छ । उपनयन संस्कारपश्चात बालक दुर्गम र आफ्ठ्यारो बाटोको यात्रा गरी गुरूकुलसम्म पुग्ने सहयोगी होस भन्ने उद्देश्यले पनि दण्ड (लौरो, लट्टी) प्रदान गरिएको हुन्थ्यो । यात्राका क्रममा जम्काभेट हुनसक्ने दुश्मन जंगली जनावर र भूतप्रेतबाट रक्षा गर्ने साधनको रूपमा पनि यसको औचित्य पुष्टि गर्न खोजिएको बुझिन्छ । गुरूकुलमा रहँदा गुरूका पशुहरूको नियन्त्रण, रातिको समयमा सुरक्षाको साधन र नदी तर्दा भरपर्दो सहयोगीको रूपमा पनि दण्डलाई लिइएको हुन्थ्यो (काँणे, सन् १९९२, पृ. २१४) दण्ड, लौरो वा लट्टी पनि वर्ण वा जातका आधारमा विभिन्न प्रकारको काठबाट निर्मित हुने बताइएको छ (पाण्डेय, सन् १९९५, पृ. १७३) ।

प्रतीकात्मक कार्य

उपनयन संस्कारका अवसरमा दृश्यमा देखिने क्रियाकलापका अतिरिक्त अदृश्य तर प्रतीकात्मक अर्थ प्रदान गर्ने त्यस्ता क्रियाकलाप पनि सम्पन्न गर्ने गरिन्थ्यो । जसमा गुरूले आफ्नो अञ्जुलीबाट बालको अञ्जुलीमा शुद्धजल प्रदान गरिन्थ्यो । यो क्रिया शुद्धताको प्रतीकात्मक अर्थमा गरिने क्रियाकलाप थियो । किनभने उपनयन संस्कार पश्चात बालकले पवित्र ग्रन्थहरूको अध्ययन गर्नुपूर्व आफूलाई शुद्ध र सफा गर्नुपर्ने अनिवार्य मानिन्थ्यो । यसपछि अन्यमन्त्रका साथ गुरूले विद्यार्थीलाई सूर्यदर्शन गराउने प्रचलन थियो । सूर्य सबै गतिविधि नियामक शक्ति र उज्यालोको प्रतीक भएकाले सो प्रतीकात्मक अर्थ बुझाउने प्रयोजन यस कार्यमा निहित रहेको बुझिएको छ । यसपश्चात् गुरूले दाहिने काँधनेर बाट मन्त्र उच्चारणसहित बालकको हृदय स्पर्श गरिन्थ्यो । यसरी हृदयस्पर्श गर्ने प्रक्रिया चाहि गुरूचेलाको आत्मिक सम्बन्ध अबदेखि कायम भयो वा हुनेछ भन्ने प्रतीकात्मक अर्थ रहेको थियो । यस उपरान्त गुरूले बालकको दाहिने हात समाएर केही प्रश्न गरिन्थ्यो, जस्तै तिम्रो नाम के हो ? तिम्री कसका शिष्य वा विद्यार्थी हो ? यसप्रकारको प्रश्नोत्तर पश्चात गुरू वा आचार्यले विद्यार्थीलाई ग्रहण गरिएको हुन्थ्यो । शिष्य ग्रहणपश्चात अग्निलाई परिक्रमा गरेर आहुती दिँदै गुरूले बालकलाई आदेश दिन्थे । यस्तो आदेशमा ब्रम्हचारी तिम्रीजल ग्रहण गर, दिउँसो नसुत, संयमित बोली बोल, अग्निमा समिधा दहन गर जस्ता आदेश दिइएको हुन्थ्यो (पाण्डे, ऐजन, पृ. १७६/७७) ।

सावित्री मन्त्र प्रदान (गायत्री)

सावित्री मन्त्र वा गायत्रीमन्त्र प्रदान गर्नु उपनयन संस्कारको यज्ञोपवित धारण गर्नु जतिकै महत्त्वपूर्ण र आवश्कीय विधि रहेको बुझ्न सकिन्छ । यो क्रियामा आचार्य वा गुरूद्वारा अरूले नसुन्ने गरी बालकलाई सावित्री (गायत्री) मन्त्र सुनाइन्छ । यो उपदेश वा मन्त्र लिन बालक योग्य नभएको अवस्थामा एकवर्ष ६ महिना, चौबीस दिन, बाह्र दिन वा तीन दिनपश्चात पनि दिइने प्रथा रहेको थियो (पाण्डेय : ऐजन, ऐजन) तर ब्राम्हाण बालकलाई गायत्री मन्त्र वा उपदेश त्यही दिन दिइने गरिन्थ्यो । अधिकांश साहित्यको मतानुसार आचार्य अग्निको उत्तरपूर्व

मुख फर्काई बालकले पश्चिम मुख फर्काई यो उपदेश वा मन्त्र सुन्थे । निर्धारित दिशामा बसेपश्चात बालकको अनुरोधमा आचार्य वा गुरुद्वारा यो मन्त्रप्रदान गरिन्थ्यो । पहिले १ पाद (पाउ) त्यसपछि २ पादहुँदै समग्र मन्त्र प्रदान गरिन्थ्यो (काँणे, सन् १९९२, पृ. २२२) यो मन्त्रको उपदेश वा मन्त्र ग्रहण गर्नाले बालकको दोस्रो जन्म भएको सूचक मानिएको छ । आचार्य वा गुरुद्वारा दोस्रो जन्म यस मन्त्रका माध्यमद्वारा बालकले लिने विश्वास व्याप्त रहको छ । आचार्य वा गुरु पिता र गायत्री मन्त्रलाई माता स्वरूप मानी उपनयन संस्कारमा मन्त्र प्राप्ति पछि दोस्रो जन्म भएको अवधारण रहेको पाइन्छ । गायत्री मन्त्र प्राप्तिपश्चात बालकले मण्डपमा प्रज्वलित अग्निमा आहुती गर्दै विशेष मन्त्रउच्चारणका साथ चार दिशाकै भूमिलाई स्वच्छ बनाउन आह्वान गर्दछ । अग्नि जीवन तथा प्रकाशको प्रतीक भएकाले अग्निको क्षमता हासिल गर्ने प्रयत्न स्वरूप यस्तो क्रिया गरिनु अनिवार्य मानिएको थियो ।

भिक्षामागनु

अग्निहवन गरी चारै दिशालाई प्रकाशमय र स्वच्छ बनाउने आह्वानपश्चात भिक्षा माग्ने प्रचलन रहेको थियो । यस अवसरमा बालक वा ब्रम्हचारीले यस्तो पुरुष वा स्त्रीसंग भिक्षा मागनुपर्दथ्यो, जसले निषेध नगरोस् वा नगरून । ब्रम्हचारीले (ब्रम्हाण) “भवतिभिक्षा देहि” (भद्र मलाई भोजन दिनुहोस) भन्दै भिक्षा मागनु पर्दथ्यो, तर क्षेत्रीय र वैश्वले भिक्षाभवति देहि र देहि भिक्षाभवति भनुपर्दथ्यो (काँणे, ऐजन, पृ. २२६) यसक्रममा बालकले सर्वप्रथम आफ्नी मातासँग र त्यसपछि अन्य आफन्त जनसँग भिक्षा मागनुपर्ने विधि रहेको बुझ्न सकिन्छ । जसले आफ्नो ब्रम्हचर्य कालभरि आचार्य वा गुरुका समीपमा रहँदा आफ्नो भोजनको प्रबन्ध आफै गर्नुपर्ने अवस्था बुझाउन वा सिकाउन यसो गरिन्थ्यो । आफू आर्जन गर्न सक्षम वा योग्य नहुन्जेल सम्म भिक्षाका माध्यमले नै जीवननिर्वाह गर्नुपर्ने शिक्षा दिनका लागि यस्तो कृत्य गरिएको बुझ्न सकिन्छ । यसका साथै भिक्षायाचना कृत्यद्वारा बालकमा नम्रता र सदाचारिताको गुण भर्ने उद्देश्य निहित रहेको र विद्यार्थी जीवन समाजप्रति आश्रित रहेको बुझाउन पनि यो कार्य गरिएको बताइन्छ (मिश्र, सन् २००१, पृ. २९६) यस उपरान्त बालकको शिक्षा आरम्भ गर्न तत्कालै घरबाट प्रस्थान गरिहाल्ने नाटकीय कृत्य सम्पन्न गरिन्छ । जसमा बालक एक्कासी कुदेर घरबाट भाग्ने गर्दथे, उसका पछिपछि आफ्नो मामा दौडै भएर भाञ्जालाई समातेर फकाउँदै घर फर्काउने (गर्दथे)/गरिएको पाइन्छ ।

त्रिरात्रव्रत

हिन्दू समाजमा उपनयन संस्कारमा गरिने सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू समाप्त भैसकेपछि वा उपनयन संस्कार उपरान्त बालकले तीन रात, बारह रात वा एक वर्षसम्म कठोर व्रतको पालना गर्नुपर्ने बताइएको छ । (काँणे, ऐजन, पृ. २२४) उक्त अवधिभर बालकले शुद्ध भोजन गर्नुपर्ने, क्षार र नून खान नहुने मासु र मदिराको सेवन गर्न नहुने, दिउँसो सुत्न नहुने, भुइँमा सुत्नुपर्ने जस्ता नियमहरूको पालना गर्नुपर्ने बताइएको छ (पाण्डेय, पृ. ऐजन, पृ. १७९) । यसप्रकार उपनयन संस्कारद्वारा बालकको जीवनमा नौलो वातावरण प्राप्त गरी उसले ब्रम्हचर्य आश्रमको शुरुवात गर्ने अधिकार प्राप्त व्यक्तिको रूपमा परिणत हुँदै सम्पूर्ण वेद, वेदाङ्गको ज्ञान लिन समर्थ हासिल गरेको रूपमा प्रस्तुत भई तदनुरूप ज्ञान र शिक्षा प्राप्तिका मार्गमा अग्रसर हुने स्वीकृति प्राप्त हुने गर्दथ्यो ।

४.२ उपनयन संस्कारको प्रयोजन

समस्तहिन्दू तागाधारी मानव समुदायमा “उपनयन” संस्कारको आफ्नो र बेग्लै प्रकारको महत्त्व रहीआएको छ । प्रारम्भमा विद्याआरम्भको सोपान वा सुरुवात गर्ने संस्कारको रूपमा यसको आवश्यकता निर्धारण गरिएको भए तापनि आज आएर यो संस्कार मानवलाई (विशेषतापुरुषलाई) सामाजिक र धार्मिक कार्यमा अग्रसर हुनका लागि बाटो खोल्दिने साथै त्यसपछिका अन्य संस्कारहरू (विवाह, यज्ञ, यज्ञादि आदि) सम्पन्न गर्न योग्य हुने वा योग्य हुने अवस्थाको निर्माण गरिदिने संस्कार उपनयन संस्कार हो ।

व्याख्यावस्था छोडेर यौवनावस्थामा प्रवेशको चरणमा कुनै विशेष समारोह वा अनुष्ठान गरिने प्रचलन सबै धर्ममा पाइने गरिन्छ । पारसी, इसाई र इस्लाम सबै धर्ममा यस अवसरमा विशेष समारोह वा अनुष्ठान गर्नुपर्ने विधिविधान रहेको पाइन्छ । संसारका अन्य कम विकसित जातिमा पनि कुनै न कुनै समारोह वा उत्सवद्वारा समाजमा उपस्थित हुने युवकलाई स्वागत गर्ने गर्दछन् । यस्ता विधिविधान समाजसित प्रत्यक्ष रूपले जोडिएर आएका हुनाले महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यस्ता महत्त्वपूर्ण विधिविधानहरूलाई सम्पन्न गर्ने तरिका भने आ-आफ्नै प्रकारका रहेका छन् । यसै क्रममा हिन्दू समाजमा व्यक्तिलाई समाजको पूर्ण सदस्यको रूपमा स्वीकार गराउन वा गर्नको लागि उपनयन संस्कारको अनिवार्यता स्थापित गरिएको हो किनकी उपनयन संस्कार बिना व्यक्ति द्विज कहलाउँदैनथ्यो । जुन व्यक्तिको उपनयन वा व्रतबन्ध गरिएको हुँदैन उसलाई समाजबाट बहिष्कृत रूपमा नै मान्दै कुनै पनि विशेषाधिकारयुक्त मानिँदैनथ्यो । उपनयन संस्कारबिना विवाह गर्न पनि वर्जित थियो र आज पनि छ । तर यस्तो संस्कारको शुरूवात कहिलेदेखि भयो भन्ने सम्बन्धमा कसैले पनि आधिकारिक रूपमा बताउन सकेको छैन । “धार्मिक विद्या अध्ययनको अर्थमा ब्रह्मचर्य शब्दको प्रयोग ऋग्वेदमा दुईपटक भएको छ, त्यसैगरी त्यस्तो शिष्य (विद्यार्थी) को पनि उल्लेख पाइन्छ, जसको भर्खर भर्खर उपनयन भएको छ । (पाण्डेय, सन् १९९५, पृ. १४५) ब्राह्मचारीको उपनयन संस्कारद्वारा दोस्रो जन्म लिएको वा भएको विश्वास गरिन्छ, साथै उपनयन संस्कार प्रयोजन शिक्षालिन योग्य अवस्था वा स्थिति थियो भने मुख्यतः यो संस्कारपछि बालक गुरु वा ऋषिका समीपमा गएर विद्याआर्जन गर्न योग्य मानिन्थ्यो ।

कुनै पनि प्रगतिशील र विकसित संस्कृतिभित्र शिक्षाको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यस परिवेशमा त्यस युगमा शिक्षालाई अनिवार्य र व्यापक बनाउने दृष्टिकोणबाट मानवजीवनमा उपनयन जस्तो संस्कारलाई अनिवार्य बनाइयो, यो संस्कारद्वारा प्रत्येक आर्य वा हिन्दू आफ्नो जीवनको उर्वर समय गुरुकुल वा शिक्षण संस्थामा बसेर महत्त्वपूर्ण ज्ञान लिने अवसर थियो भने ज्ञान र विज्ञानको भण्डार वृद्धिका लागि मानवलाई प्रोत्साहित गर्नु पनि अर्को उद्देश्य थियो साथै व्यक्तिको शुद्धीकरण प्रक्रिया पनि यसमा समाहित थियो । जसको सिधा सम्बन्ध वा अर्थ धार्मिक थियो । आफूलाई अरूभन्दा फरक, विकसित र उच्च चेतनायुक्त देखाउनु पनि यसको उद्देश्य थियो । शास्त्रमाथिको अधिकार प्राप्तिका लागि आफूलाई योग्य बनाएर प्रस्तुत हुनु यसको लक्ष्य मानिन्थ्यो वा मानिएको थियो । मुख्यतः उपनयन संस्कार शिक्षासंस्कारको क्रममा रहेको बुझ्न सकिन्छ ।

उपनिषद् कालका अन्त्यको कुनै समयमा उपनयन संस्कार अनिवार्य गरिएको थियो (पाण्डेय, ऐजन, पृ. १५८) उपनयन संस्कृतिसँग जोडिन पुगेकाले यसको शिक्षासँग घनिष्ठता बढ्न गएको थियो, साथै प्रगतिशील र सभ्य समाज निर्माणका लागि शिक्षाविना सम्भव नभएकाले प्रत्येक आर्य आफ्नो जीवनको कुनै कालखण्ड शिक्षाप्राप्ति हेतु गुरुकुल अथवा त्यस्ता शिक्षाका केन्द्रमा व्यतित गर्न अनिवार्य बनाइएको थियो । त्यसवेला शिक्षा लिने र दिने प्रथा व्यापक भैसकेको तथा शिक्षा र ज्ञानको क्षेत्र विस्तारित हुँदै गएकोले त्यस्तो ज्ञानको श्रीवृद्धिका लागि र विस्तारका लागि उपनयन संस्कारको महत्त्व बढ्न पुग्यो र यसलाई अत्यन्त अनिवार्य कार्यको रूपमा हेरिन लागियो । उपनयन प्रक्रियाबाट हुने शुद्धीकरण अर्थात् उपनयनले व्यक्तिलाई शुद्धीकरण गरेपश्चात मात्र व्यक्ति धार्मिक कृत्यमा सामेल हुन योग्य हुन्छ भन्ने मन्यताले उपनयन संस्कारको महत्त्व र अनिवार्यतालाई भन् वृद्धि गर्दै लग्यो । व्यक्तिमा निहित अन्तर्चेतना जाग्रत गराई ज्ञान मार्गमा अग्रसर गराउने अभियान उपनयन संस्कार मानिएको थियो । सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको वस्तु पाए पनि त्याग (खराव संस्कार र कुराको) गर्न सक्नेले मात्र ज्ञान (चेतना) पाउँछ । तसर्थ चित्तवृत्ति निरोध गर्ने काम गर्नुपर्ने यसका लागि अभ्यास (शिक्षाको अभ्यास) र वैराग्य चाहिन्छ (रिसाल, २०६१, पृ. ५०) यस्तो भाव व्यक्तिमा प्रस्तुति गराउने कार्यको शुरूवात उपनयन संस्कारका माध्यमबाट गराइन्थ्यो ।

चेतनायुक्त मानव समुदायले आफूलाई अभिजात्य(उपल्लो) वर्गको वा उच्चश्रेणीको देखाउन पाउने लालसाले पनि उपनयन संस्कारले महत्त्व पाउँदै गएको थियो । उपनयन संस्कार बिना ज्ञान विज्ञान र अन्य

धार्मिक क्रियाकलापमा भाग लिन नपाउने, नसकिने वा योग्य नहुने अवधारणाले मानव समुदायले आफ्नो समाजमा उपनयन संस्कारको महत्त्व बढाउँदै लगेका थिए। सामान्य मानिसभन्दा आफूलाई भिन्न र फरक देखाउने लालसा, अभिलाषा वा त्यस्तो विशेषता जसका कारणले मानवले आफ्नो संस्कृतिको विकास गर्दै लगेको हो। यस्तो विशेषतायुक्त चेतनाका कारणले उपनयन संस्कारलाई अपरिहार्य अनिवार्य र बाध्यात्मक बनाइएको थियो। जन्म लिदैमा कुनै पनि व्यक्ति आफ्नो समुदाय, समाज वा परिवारको सदस्य हुन सक्दैन, जन्म त एउटा संयोग हो, कर्म नगरिकन कुनै पनि व्यक्ति त्यो वर्णको, परिवारको स्थायी सदस्य हुनसक्दैन भन्ने मान्यताका कारण जब त्यस्तो व्यक्तिको उपनयन संस्कार सम्पन्न हुन्छ तब मात्र ऊ त्यस वर्णको अर्थात् परिवारको पूर्णकलीन सदस्यको स्थान प्राप्त गर्दछ। उपनयन संस्कार पश्चात बालकलाई “द्विज” अर्थात् दोस्रो जन्मलिएको मानिन्थ्यो, उपनयन संस्कार सम्पन्न नभएको बालकलाई शुद्र बराबर मानिन्थ्यो (मिश्र, सन् २००१, पृ. २९४) उपनयन संस्कारलाई गायत्री (सावित्री मन्त्र लिने उद्देश्यले सम्पन्न गरिने संस्कारको रूपमा पनि लिइएको छ, यो यस्तो संस्कार हो जुन विद्याग्रहण गर्न उत्सुक आर्यका लागि गायत्रीमन्त्र सुनाएर सम्पन्न गर्ने गरिन्छ (काँणे, सन् १९९२, पृ. २०९)।

विश्वका अति प्राचीन जातिहरूमा वैदिकआर्य जाति महत्त्वपूर्ण जातिको रूपमा रहिआएको छ। आर्यको अर्थ सभ्य जाति भन्ने हुन्छ। मानव जीवनका कतिपय पक्षमा निश्चित नियम, संस्कार, सामाजिक, धार्मिक र राजनैतिक पक्षमा पनि गहन रूपमा चिन्तन मनन गर्दै आफ्नो विशिष्ट साहित्य पनि निर्माण गरेकाले यो जातिले आफूलाई आर्य (सभ्य) भन्थे र अरूले पनि वैदिक रीतिरिवाज र धर्ममा आस्था राख्ने जातिलाई आर्य भनिएको हो। यसरी विश्वमा नै प्राचीन भनिएको वेद संहिता कालदेखि नै वैदिक आर्यहरूको जीवन-पद्धति एउटा निश्चित नियमले बाँधिएको थियो। मानव पृथ्वीमा जन्मने एउटा प्राकृतिक नियम भए तापनि असल मानिस हुन र सभ्य मानिस भएर बाँच्नलाई पवित्र नियम, आचरण र व्यवहार चाहिन्छ भन्ने कुरा आर्यहरूले मानेका थिए। पवित्र र शुद्ध आचरणमा रहेर रिस राग, द्वेष मोह आदिबाट अलग भई राम्रो कुरा सोच्ने, सम्झने र शुद्धनिर्मल भावनाद्वारा सामाजिक जीवनयापन गर्ने मनुष्य जातिको उत्कट अभिलाषाका कारणबाट आफ्ना सन्तति अर्थात् सन्तानहरू पनि अवश्य नै उन्नतिशील, विवेकशाली विद्वान र गुणी, निरोगी र बलशाली एवम् दीर्घजीवी हुन्छन् भन्ने कुरामा हाम्रा प्राचीन मनिषीहरूको वैदिक कालदेखि नै विश्वास रहिआएको थियो। यस कारण वैदिककालमा नै मानवको जीवनपद्धतिलाई एउटा निश्चित बाटोमा हिडाउन अनेक संगठनहरू बने, नीतिनियमहरूको व्यवस्था गरिए। जन्म हुनुभन्दा पहिलेदेखि नै गर्नुपर्ने नियमहरूको तर्जुमा गरियो जसभित्रहिन्दू जातिका दशकर्म (गर्माधान, पुंसवनसिमन्तोपनयन, जातसंस्कार, नामकरण, अन्नप्राशन, जूडाकर्म, उपनयन, समावर्तन, विवाह) को व्यवस्था गरियो (कोइराला, २०५२, पृ. ९२)।

उपनयन संस्कार सम्पन्नगर्दा अपनाउने विधि र प्रक्रिया

आर्य हिन्दू समाजमा कुनै पनि संस्कार सम्पन्न गर्ने निश्चित विधि र प्रक्रियाको निर्धारण गरिएको हुन्छ। उपनयन संस्कार सम्पन्न गर्न एउटा निश्चित दिनमा त्यसलाई सम्पन्न गर्न आवश्यक विधिविधान र तयारी गरी उक्त समारोहमा केकस्ता सामाग्रीहरूको अवश्यकता पर्दछ, त्यसको तयारी गरी उपयुक्त साइत र समयमा यस्तो संस्कार शुभारम्भ गरी आवश्यकीय वस्तुहरूको संलग्नतामा संस्कार सम्पन्न गरिएको हुन्छ। यस कार्यमा मानव वा व्यक्तिलाई पनि तयारी अवस्थामा राखी पिता, गुरु, आचार्य वा पण्डितको संलग्नता र उनीहरूको निर्देशमा यो संस्कार सम्पन्नगर्ने विधान रहेको छ। प्रारम्भमा उपनयन संस्कार अत्यन्त साधारण तरिकाबाट सम्पन्न गर्ने गरिन्थ्यो। त्यतिबेला वेद अध्ययनको लागि तयार हुने र पछिल्लो पिढीलाई अध्ययन अगाडि बढाउन पिताले नै गुरुको भुमिका निर्वाह गर्ने गर्दथे। जसका आधारमा के भन्न सकिन्छ, भने त्यसबेला यो संस्कार सामान्य रूपमा नै सम्पन्न हुने गर्दथ्यो तर वैदिककालको अन्त्यसम्म आइपुग्दा उपनयन संस्कारले जटिल स्वरूप अंगिकार गर्नथाल्यो त्यसपश्चात भनभन कर्मकाण्डीय र जटिल अर्थात् विधिविधानमा कठोरता थपिदै गयो। यो संस्कार आयोजना गर्नका लागि उपयुक्त समयको चुनाव गरिन्थ्यो। सधारणतया सूर्य उत्तरायण भएको महिना वा दिनमा यसलाई

सम्पन्न गर्न उपयुक्त मानिएको छ । यसैगरी ब्राह्मणको लागि बसन्त ऋतु, क्षेत्रीका लागि ग्रीष्म ऋतू र वैश्यको लागि शरद रितू उपयुक्त हुने बताइएको छ । विभिन्न महिनामा गर्दा हुने लाभफाइदा वा विशेषताहरू बारेमा पनि बताइएको छ (पाण्डेय, १९९५, पृ. १६३/६४) ।

निष्कर्ष

“संस्कृति” शब्दले मानव समुदायको त्यस्तो स्वतन्त्र पहिचान वा अस्तित्वलाई सङ्केत गर्दछ, जसका कारणले आज अस्तित्वमा रहेका सबै मानवजाति र समूहको रूपमा आज पृथ्वीमा बेगलाबेगलै मानव संस्कृतिको अस्तित्व कायम छ । संस्कृतिको निर्माण कुनै पनि मानव समुदायको निकै लामो यत्न-प्रयत्न र परम्पराहरूलाई समेटेर पुस्तान्तरणका माध्यमबाट खारिदै र परिष्कृत हुँदै आएको त्यस्तो व्यवहार सन्निहित हुन्छ, जसलाई पिढी दरपिढी मानव समुदायले पालना गर्दैआइरहेको हुन्छ । यसै गरी संस्कृति निर्माणमै मानव समुदायको निकै लामो सङ्घर्ष, विभिन्न किसिमका प्रयत्न र अस्तित्व चेतको स्वभाविक यात्रा समाहित भएको हुन्छ । सिद्धाँसम्म लामोयात्राको क्रममा आफ्ना भावी सन्ततिहरूलाई त्यस्ता व्यवहारहरूको हस्तान्तरणबाट आफ्नो समुदायको संस्कृति निर्माणमा वास्तविक उत्तराधिकारी बनाउँदै लगेर आफ्नो छुटै अस्तित्व कायम गर्ने चेतनाको विस्तारबाट कुनै पनि मानव संस्कृतिको निर्माण भएको हुन्छ । उपनयन संस्कार आर्य तागाधारी समुदायको प्रमुख साँस्कृतिक कार्यका रूपमा रहेको छ । यस कार्यको सम्पन्नतापछि आर्य समुदायका पुरुषहरू सम्पूर्ण कार्यका लागि योग्य मानिने साँस्कृतिक विधान रहेको छ । उपनयन संस्कारमा मूलभूत रूपमा मण्डप निर्माण, कर्ता र कर्ताका अभिभावकका बीचको सहभोज, वैदिक विधानअनुसारको स्नान, कौपिन, लगौंटी, यज्ञोपवित, ओजिन धारण, दण्डदान विधि, र मन्त्रदानका कार्यक्रम सम्पन्न गनुपर्ने विधान रहेको निष्कर्ष हुनआउँछ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- अधिकारी, अनिल (२०७४). “टक्सार क्षेत्रमा प्रचलित लोकसाहित्य र संस्कृतिको अन्तर्सम्बन्ध”. *सहयात्रा*, वर्ष-१(१), पृ. ८-२० ।
- अमात्य, साफल्य (२०५४). *राजसत्ता र नेपाली संस्कृति*, साभा प्रकाशन ।
- काणे, पाण्डुरंग वामन (सन् १९९२). *धर्मशास्त्रका इतिहास*, भाग १, उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान ।
- कोइराला, कुलचन्द्र (२०५२). *धर्म संस्कृति र परम्परा*, कुलचन्द्र कोइराला स्मृति प्रतिष्ठान ।
- क्षेत्री, गणेश. र खतिवडा सोमप्रसाद (२०५४). *हिन्दूधर्म र समाज*, शिवा प्रकाशन ।
- खत्री प्रेमकुमार (२०४९). *नेपालको सामाजिक इतिहास र धार्मिकमतहरू*, एम.के.पब्लिकेशन एण्ड डिट्रिब्यूसन ।
- खत्री, प्रेमकुमार (२०५६). *नेपालका धार्मिक मत र सामाजिक संरचना*, एम.के.पब्लिकेशन एण्ड डिट्रिब्यूसन ।
- जोशी हरिराम (२०२८). *नेपाली संस्कृति*, हेमराज शाक्य ।
- दाहाल, पेशल र खतिवडा सोमप्रसाद (२०५८). *नेपाली समाज र संस्कृतिको परिचय*, एम.के.पब्लिकेशन एण्ड डिट्रिब्यूसन ।
- पाण्डेय, राजबली (सन् १९५६). *हिन्दू संस्कार*. चौखम्बा विद्याभवन ।
- बराल, वासु (२०५०). *हिन्दू सामाजिक संगठनका प्रारूप*, साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, कृष्णप्रसाद (२०३०). *व्रतबन्धपछाडि*, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- भाटिया, विजय (२००८). *डिस्कोर्स स्टडिज*, रोटलेज पब्लिकेशन ।
- मिश्र, जयशंकर (सन् २००९). *प्राचीन भारतका सामाजिक इतिहास*, विहार हिन्दीग्रन्थ अकादमी ।
- राकेश, रामदयाल (२०६९). *मैथिली लोकसंस्कृति*, एकताबक्स डिष्ट्रिब्यूसर्स प्रा.लि. ।
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र (२०२६). *लिच्छवि संस्कृति*. रत्नपुस्तक भण्डार ।
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र (२०५०). *प्राचीन नेपाली संस्कृति*. साभा प्रकाशन ।